

HELLER ÁGNES

Az egyetemesség és különbség vitájában többnyire az egyén a vesztes

(Hozzászólás Gombár Csaba írásához)

A modern ember rosszul alszik. Megpróbál a jobb oldalán feküdni, de aludni nem tud. Átfordul a bal oldalára, de ott sem megy igazán az alvás. Majd a hátára, végül a hasára fordulva próbálkozik, hogy újra előlről kezdje. Így történt az egyetemesség és különösség gyakorta véres, de mindenképpen fájdalmas összecsapásaiban. Az egyetemesség terrorja idején a különbség békéjéről és toleranciájáról álmodoztunk. Úgy hittük, hogy a különböző – etnikai, vallási, kulturális – csoportok egyenlő jogának és igényeinek elismerése, az egyetemesség igényéről való lemondás egyenesen a paradicsomi béke világába fog vezetni bennünket. Szociológiai nyelven ezt úgy fejeztük ki, hogy „megoldjuk a problémákat”. Gombár Csaba új írása a szenvedélyes csalódottság hangján szól. Megint egy illúzióval szegényebbek lettünk: a problémákat nem oldottuk meg, mi több, új problémákat hoztunk vagy hozunk létre. Az etnikai szemlélet és politika álmegoldásokat kínál; toleranciája látszólagos. Az etnikai politika végső haszonélvezője az új etnokrácia... A problémák megoldásának más útját kell keresni.

En a kérdést egy kissé másképpen fogalmaznám meg. A különböző kultúrák, etnikai csoportok, életformák egymás mellett és együtt élését röviden „emberi életnek” nevezhetnénk. Ezt senki sem vonná kétségbe a két nem (nő és férfi) egymás mellett és együtt élése esetében, holott manapság a két nem politikai viselkedését – legalábbis az Egyesült Államokban – egyre inkább az etnikai-faji konfliktusok normái és gyakorlata szabályozzák. De mióta Bábel tornyánál az Úr úgy döntött, hogy az emberiség nyelvét megzavarva letöri szarvunkat és nem hagy bennünket istenülni, az etnikus sokféleség is a „conditio humana”-hoz

tartozik. Az élet azonban nem egy „probléma”, melyet meg lehet oldani. Sem a férfi és nő együttélése, sem pedig a különböző életformák és életfelfogások együttélése nem az. A modernnek azért beszélnek itt „problémáról” és azért hisznek egy „problémamegoldásban”, mert ősatyáikkal és -anyáikkal szemben „szabadnak születnek” és nem pusztán jó és rossz, hanem intézmények létezése és nemlétezése között is választhatnak, mi több, megválaszthatják saját maguk helyét a világban. Szabadságunk azonban nem terjed ki a „conditio humana” megváltoztatására, legalábbis addig nem, amíg genetikailag át nem alakítjuk az emberi nemet.

Az egyetemes emberiség modern eszméjének elkötelezettjei azonban nem akarták tudomásul venni szabadságunk határait. El akarták törölni a különbséget vagy semmibe vették. A nagy elbeszélés szellemében politizáló hatalmak úgy töröltek le a térképről népeket, mintha ott sem lettek volna. Ma a nyugati világ a másik oldalára fordul: az egyetemesség szekuláris vallása után most a különbség szekularizált vallására teszi minden tétjét. De ezen az oldalon sem tudunk békésen aludni. Mert a különbség éppen olyan terrorisztikus lehet, mint az általánosság, ha másképpen is. Az egyetemesség terrorja jellemezte a gyarmatosítás és a szovjet-bolsevik totalitarizmus elméletét és gyakorlatát, továbbá a nácizmus gyakorlatát. A különbség terrorja etnikus háborúban, kultúrharcban és kulturális forradalomban a legélesebb. Az egyetemesség elnyomja a különbséget, és az egyént is terrorizálja, amennyiben az ragaszkodik ehhez a különbséghez. A különbség politikája is elnyomja az egyént, amennyiben az egyén ragaszkodik az egyetemességhez vagy pedig nem hajlandó egyetlenegy különbséggel sem abszolúte azonosítani önmagát. Végső soron tehát mindig az egyén szabadsága van fenyegetve. De mivel a modern ember véletlenszerű egyed, aki „szabadnak születik”, személyi szabadságát nem tudja egyetlen identitás oltárán sem feláldozni. Nem kell nagy előre látás ahhoz, hogy megjósoljuk: az egyetemesség és a különbözőségek konfliktusa nem fog a belátható jövőben eltűnni, hanem minden valószínűség szerint a modernitás ingája a kettő között fog egyszer az egyik, másszor a másik irányba kilengeni. Ebből következik, hogy bár a „problémát” nem tudjuk továbbra sem „megoldani”, az inga lengésének ívét le tudjuk esetleg szűkíteni.

Mіндеz nem kvadrál teljesen Gombár Csaba kordiagnózisával. Annak alapján, amit elmondtam, nem lehet a posztmodern, a multikulturalizmust, a biopolitikát és az etnokrácia vezényelte politikát egymással azonosítani. Vannak átfedések mindezen gondolatrendszerre, eszmék és politikák között, ugyanakkor egyik sem fed teljesen a másikat. Igaz, hogy a biopolitika lelkes és könyörtelen avantgardja a posztmodern nyelvet beszéli és a különbség nevében nyomja el az egyént, a nem-kizárás ideológiájának jelszavával zárja ki a másként gondolkodót, de nem minden posztmodern a biopolitika híve. Mi több, a biopolitika legszókimondóbb ellenfelei is azok közül kerülnek ki, akik magukat „posztmodernnek” vallják. Ez érthető is, hiszen ők nem

hiszik azt, hogy nekünk – a mi generációnknak – privilegizált helyünk van a történelemben, és hogy okvetlenül bölcsőbbek vagyunk összes elődeinknél.

Mint ahogy az univerzalizmust sem lehet az imperializmussal, a totális állammal vagy pedig a népeket és vallásokat erőszakosan asszimiláló-homogenizáló nemzetállammal azonosítani, bár számosan ezt teszik, a posztmodern sem azonosítható a biopolitikával és az egyént elnyomó kommunitarius, etnikumon alapuló diktatúrával.

Aki az univerzalizmus és a különbség modern csatájában hallatja a hangját – szót emelve az egyik vagy a másik mellett, illetve ellen –, az nem tud következetesen a szociológiai vagy politikai elmélet szintjén érvelni, hogy a filozófiáról ne is beszéljek. Ugyanis erről a konfliktusról az általánosság szintjén valószínűleg csak néhány általánosság mondható el. Itt minden a kontextuson múlik és a kontextusban dől el. Nem lehet általánosságban megválaszolni például azt a kérdést, hogy vajon jó-e egy adott szintig asszimilálódni egy adott kultúrához, vagy nem, mert a válasz a kérdésre nagyon sok konkrét tényezőtől függ. Nem lehet általánosságban válaszolni, ugyanezen okból, arra a kérdésre sem, hogy jobb-e egy soknemzetiségű állam tagjának maradni, vagy önálló (etnikailag egyneműbb) államot alkotni. Más a multikulturalizmus jelentése (legalábbis más kellene, hogy legyen) ott, ahol számos kultúra évszázadok óta együtt él, és ott, ahol egy viszonylag homogén népcsoport fogadott be bevándorlókat az utolsó ötven évben, vagy például az új világban, ahol senki sincs „otthon” a szó európai vagy ázsiai értelmében, minthogy mindenkinek, a bennszülöttek kivételével, másutt vannak a gyökerei és persze ezeken a csoportokon belül is rengeteg a változat. Nem csoda, hogy ha a politikai tudomány művelői a multikulturalizmusról vagy hasonló tárgyról elmélkednek, általános elméleti kijelentéseiket a helyi problémák méretére szabják; kontextuálisan beszélnek, bár transzkontextuális elméleti igénnyel szólnak. Az amerikaiak a fekete/fehér faji háborút veszik alapul, az osztrákok a török bevándorlókról beszélnek, Gombár Csaba pedig a szomszédos államokban élő magyar kisebbségek ügyére függeszti tekintetét. Igaz, az univerzalizás/különbség között lengő inga nem lokális jelenség – minden modern kultúra felett leng egy ilyen inga. De másként. És más, ugyanakkor változó, politikai feltételek között.

Rövidre fogva: az univerzalizás és különbség modern konfliktusáról nem lehet, vagy inkább nem érdemes, általános tudományos elméletet kidolgozni. Ez a fontosságában kiemelkedő ügy és téma a kritikai elmélet birodalmába tartozik. A kritikai elmélet nem a modernitás normatív képét vetíti elénk, nem is a mai kor empirikus leírására vállalkozik, hanem egyfajta teoretikus viharjelző készülék. Arra a pontra mutat rá, ahol a felhők gyülekeznek: az erőszak felhői, az elnyomás felhői. Nem a tegnapi vagy tegnapelőtti viharokat értelmezi. Mi több: nem attól tart, hogy ma ugyanazok a tegnapi viharfelhők fognak újra megjelenni. A mai eget fürkészi, a mai világ új és konkrét veszélyeire figyel.

Mi, modern emberek tudjuk, hogy a cipő minket mindig szorít. Ezt nevezzük szükségességnek. De hol szorít a cipő – ma? Ez a kritikai elmélet alapkérdése, ezzel törődik. Lehet, hogy ma az univerzalitás ellen hadakozunk és holnap a különbség ellen fogunk hadakozni, majd holnapután megint az univerzalitás ellen – vagy pedig: ebben a kontextusban ez ellen, a másik kontextusban a másik szélsőség ellen...

Gombár Csaba írásának kontextusa az MDF-kormányzat utolsó éve: ekkor az inga erősen lengett ki – legalábbis a kormány által befolyásolt körökben – a különbség irányába.

Gombár – a kritikai elmélet szellemében, tehát radikálisan – segít nekünk abban, hogy visszalökjük ugyanezt az ingát az univerzalitás irányába. Szerintem egyben-másban túl messze akarja az ingát visszalököni. Hadd fűzzek ehhez néhány szót.

1. Gombár a posztmodern antiodernizmusmal vádolja. Problémának tartja, hogy a posztmodern gondolkodás problematikusnak mutat be egy modellt, melyet pedig éppen most kellene hazánkban megközelíteni. Erre csak azt válaszolhatom, hogy az antiodernizmus a modernizmushoz tartozik; a pozitívizmus és a romantika együtt jelennek meg. Ady nem kevésbé problematikusnak látta a „Nyugatot”, mint a mai posztmodernnek – sőt, sokkal inkább. A nagy elbeszélés nemcsak a fejlődésről szól, hanem a dekadenciáról, a hanyatlásról is. A posztmodern szemlélet nem híve a „végtelen haladás” gondolatának, de nem is hanyatláselmélet. Amit a réven elvesztünk, még visszakapjuk a vámon (bár nem biztos, hogy vissza fogjuk kapni).

2. Sok érdekes dolgot mond el Gombár – kritikailag – az új etnokráciáról. Semmi sem mutat azonban arra, hogy az etnokrácia ne férne meg a demokráciával. Az Egyesült Államok etnokráciái például a „lobbyk” szerepét töltik be. Az egyének – mint egyének – a lobbyk tagjaiként fejthetnek ki politikai hatást, s ezt csak úgy tehetik meg hathatósan, ha egy lobby vezetőinek véleményét képviselik és az ő intésükre cselekszenek. Ha a lobby egy etnikum, akkor részeseülniök kell az etnokrácia kegyeiben. A demokrácia összes vezető intézményeinek magatartását megszabják a lobbyk között kialakuló erőviszonyok, ezen belül az etnokráciák hatalma. Minél erősebb tényező a biopolitika, annál inkább a „fajok”, etnikumok és nemek közötti erőviszonyok határozzák meg a „politikai” irányát. Az etnokrácia mint legális maffia fontos alkotóeleme az amerikai demokratikus politikának. De hát persze abból, hogy a (formális) demokrácia a modernitás egyetlen adekvát politikai formája, és hogy jobbat nem találhatunk ki, még nem következik, hogy minden demokratikus intézménnyel, cselekvési formával vagy eszmével rokonszenveznünk kellene.

3. Gombár azt állítja, hogy nem lehet büntetlenül tanítani, hogy nincs történelem, csak történelmek vannak, hogy nincs igazság, mert csak többé-kevésbé igazolható vélemények vannak. Igaza van. Csak-hogy azt sem lehet büntetlenül tanítani (mint tapasztalatból tudjuk), hogy csak egyetlen igazság létezik (az, amit éppen a fejünkbe akarnak verni), és hogy csak egyetlen történelem van, az univerzális világtör-

ténelem. Ha az előbbi tanítjuk, akkor könnyen adhatunk támpontot véres etnikai háborúkhöz, mint amilyen a boszniai. Az utóbbi tanításból viszont két világháború ideológiája táplálkozott (hogy a Gulágról ne is beszéljek). Válasszunk?

Vagy talán inkább arra a következtetésre jussunk, hogy történelem-szemléletünk nem szolgálhat politikai cselekvés alapjául? Hogy a múlt nem igazolja a jelent? Vagy hogy egyetlen történelemmagyarázat sem jogosít fel történelmi bosszúra?

4. Társadalomszemléletünk etnicizálódik – írja Gombár, és ez nagyon is igaz. Furcsa módon, kevésbé igaz Magyarországon, mint a világ más pontján. Ezért ezt a problémát érdemes lenne egy kissé szélesebb kontextusban tárgyalni.

Mindennapi és szociológiai közhely, hogy valahová tartoznunk kell; a többes szám első személyének használata nélkül élni nem tudunk. Ha nincs családjunk, nincsenek ügyeink és eszméink, nem tartozunk egy rendhez vagy egy osztályhoz, az egyházhoz vagy a hitközséghez – mik vagyunk akkor egyáltalán? A futballcsapat csak egyszer egy héten lelkesít és személyiségünknek csak egy oldalát érinti. Az etnikum mindig is az emberek egyik alapvető „többes szám első személye” volt. Előnye, hogy oda tartozunk akkor is, ha nem hiszünk semmit vagy nem teszünk semmit, pusztán azzal, hogy vagyunk. A férfi vagy női nemhez tartozás még ennél is egyszerűbbnek tűnik. Az etnikum genealógiája utóvégre eléggé fiktív. Nem tudjuk, hogy van-e egyetlen ma élő magyar, aki genetikailag azoktól származik, akik Árpáddal jöttek Magyarországra. De tudjuk, hogy a nő genetikailag nő és a férfi genetikailag férfi.

Talán nem nagyon merész az az állításom, hogy az etnikai identitás leválasztása a hitről és elkötelezettségről, tehát szekularizálása, vezetett ahhoz a modern gykorlathoz, hogy az etnikumot „fajjá” stilizálják. Ezt az eljárást először az európai zsidókon kezdték gyakorolni... Nem pusztán a zsidó asszimiláció, de ezzel párhuzamosan a keresztény Európa varázstalanítása is hozzájárult annak a szemléletmódnak a kialakításához, mely az idegen etnikumot nem pusztán szellemileg, de testileg is „elidegenítette” azzal, hogy idegenségét állandónak tételezett természeti tulajdonságokhoz rendelte. A keresztvíz lemossa az idegen szellemet, de nem tünteti el az idegen „természetet”. Az etnikum fajjá alakítása (stilizálása) azután egyre kiterjedtebbé vált – ez volt a 19. század második felében induló újgyarmatosítás szellemi táptalaja is. Nem nagy túlzás azt állítani, hogy manapság az uralkodó etnikum szemében minden kisebbségi etnikum „zsidó”, amennyiben „fajjá” stilizálódik.

Hozzá kell tennem, hogy ez nagyon könnyű és primitív eljárás. Minden emberi csoportnak – még egy családnak is – vannak az együttlétésben kialakult közös jellemvonásai, szokásai, gesztusai, érzelmi és intellektuális reakciótipusai. Még küllemben is hasonulhatnak egymáshoz, mint gyakran a házaspárok – minden vérségi kapcsolat nélkül – is teszik. Ha ezeket a közös vonásokat kiemeljük, felerősítjük

és „természeti” meghatározóként a csoporthoz rendeljük, akkor kreálunk egy új „fajt”. A következő lépés, hogy ezt a „fajt” a reprezentatív „másik”, az „ellenség” pozíciójába helyezzük, tehát, hogy velük konstituáljuk meg a mi/ők, barát/ellenség dichotómiát. A mi/ők dichotómiát másként is meg lehet persze konstituálni, így például osztályantagonizmus vagy a nemzeti érdekek és értékek összeférhetlensége alapján. Az utóbbi látszólag jobban megfelel a modernitás szellemének – ne felejtjük el, hogy mind a piac, mind a demokrácia erőteljesen kvantifikál, míg a faji stilizált etnikumok közötti különbséget minőségi különbségként tételezik. Mennyiségek esetében kompromisszumokra lehet törekedni, míg a minőségi konfliktus egyetlen igazi megoldása a jól ismert „végső” megoldás. A faji stilizált etnikumok közötti párbeszéd ellehetetlenül, mert nem az a kérdés, hogy mit mond valaki, hanem az, hogy ki az, aki beszél (hozzánk vagy hozzájuk tartozik-e). Feltételezzük ugyanis, hogy a másik amúgy sem érthet meg bennünket, s ha a „másik” szintén a faji gondolkodás (race thinking) elkötelezettje, akkor ez valóban így is lesz. Mondanom sem kell, hogy az univerzalista ideológia alapján is lehet a fajelméleti kizárás gyakorlatát folytatni: olyan kifejezések, amilyen az „osztályidegen elem” is, tanúskodnak arról, hogy a bolsevizmus bőven élt is ezzel a lehetőséggel. Az azonban, hogy mind a demokrácia, mind a piac kvantifikál, inkább könnyebbé, mint nehezebbé teszi számunkra a modern és posztmodern faji gondolkodás megértését, azaz mindannak a megértését, aminek most tanúi lehetünk. A biopolitika visszatér a minőség kategóriájához, de úgy, hogy az összeegyeztethető lesz a demokrácia egalitárius tendenciájával és a piac nivelláló hatalmával.

5. Gombár Csabának igaza van abban, hogy a toleranciáról sokan beszélnek, ámde kevesen gyakorolják. Ennek megfelelően alakult ki az az ideológia, hogy a „tolerancia” túl kevés, mert pusztán azt szorgalmazza, hogy a másságot, a tőlünk eltérő életformát eltűrjük; a különbség elismerése több ennél – aláírja a másik jogát mindarra, amit az jogként igényel. Az érvelés hamis. Bizonyos szempontból ugyan az elismerés több a toleranciánál, más szempontból azonban kevesebb. A tolerancia elve az egyedet is védi, a különbségek elismerése csak a csoportot – ebben az esetben az etnikai csoportot. Kollektív jogok összeütközhetnek az egyén jogaival, elsősorban a szólásszabadság jogával, de más közösségek kollektív jogaival is; a kölcsönös tolerancia konfliktusmentes érték. Vindikálhatunk magunknak jogokat sok mindenre még ha a másikkal intoleránsan viselkedünk is, például amikor a történelmi bosszút „igazságossággá” stilizáljuk (pl. „mi mindig elismertünk benneteket, ti azonban elnyomatok minket, az egyenlő elismerés tehát ma »igazságtalan« lenne”).

A tolerancia régi liberális gondolata valóban a be nem avatkozás nyelvét és nem a kölcsönös segítség nyelvét beszéli. Azt ígéri, hogy a másik jelenlétét közösségem vagy államom keretei között elviselem, kifogást ellene nem emelek, tekintettel leszek rá. Nem kell azonban a másikat szeretnem – szerethetem, de nem kell szeretnem. Átvehetek

valamit az életformájából, de nem kell. Megpróbálhatom megérteni, mert érdekel, de nem muszáj. Jobbnak tarthatom az enyémnél, de rosszabbnak is. Tisztelhetem és megvethetem – ez az én dolgom. Bántanom, üldözni, kizorítanom azonban nem szabad.

A jelenlegi multikulturalizmus egyik befolyásos ága azonban már megint egy rosszul bevált receptet vált ki a történelem patikájában: amit lehet, azt muszáj. Ezt nevezik „antietnocentrizmusnak”. Mondanom sem kell, hogy az antietnocentrizmus lényege az etnocentrizmus. Nyugati mandarinok mondják, hogy „ki velünk” (a nyugati kultúrának „mennie kell”), de hát a „ki velünk” gesztusa a nyugati kultúra szülötte, a narcisszisztikus öngyűlölet nem más, mint a saját (európai) kultúránkkal való feltétlen azonosulás, hisztériával párosítva. A harmadik világ etnokráciái a jelszót saját, még gyenge értelmiségük ambíciójának elnyomására használják fel. Ha végre (a korábbi gyakorlattól eltérően) jogunk van a saját etnosunkkal azonosulnunk, akkor az etnikum minden tagjának muszáj ezzel és csakis ezzel azonosulnia. Semmi máshoz – etnikumhoz, kultúrához – nem érezhetnek affinitást. Az az asszony, aki a férfiakat – mint annak idején Jane Austin – felebarátainak tekintti, gyanús, sőt áruló a radikális feminista szemében. Áruló, mert toleráns. Közép- és Kelet-Európa etnokráciái hasonlóképpen vélekednek.

6. Az univerzalizmus és különbség között kifeszített inga kilengését tehát toleranciával lehetne szűkíteni.

Az univerzalisták türelmetlenül szemlélik az egyén azonosulását etnikumával, mert ebben mindig provincializmust vagy partikularizmust szimatolnak. Azzal gyanúsítják továbbá az etnikumra alapozott politikát, hogy nem akar egy nemzetközi együttműködésre képes démoszt létrehozni és fenntartani. A vádak igazak lehetnek, de lehetnek tévesek is.

A „különbség” hívei türelmetlenül szemlélik az univerzalizmust, mert abban a különbségek elnyomásának ideológiáját látják. Az „egyetemessel” azonosuló individuomot üres kozmopolitizmussal vagy képmutatató „humanizmussal” vádolják, és képtelennek tartják egy nemzet államalakító munkájában való felelősségteljes részvételre... A vádak igazak lehetnek, de lehetnek tévesek is.

Az univerzalizmus hívei az asszimilációra, a különbség hívei a disszimilációra tesznek. Az előbbiek a kölcsönös megértés habermasi elveit hirdetik, az utóbbiak – ha ismerik, egy félreértelmezett Foucault nyomán, ha nem ismerik, intuícióikat követve – az önreprezentáció diskurzusait folytatják. A tolerancia szelleme nem követeli habermasi értelemben vett „kölcsönös megértést”, s bár elismeri az igazság plurális voltát, nem írja alá azt a divatos mondást sem, hogy „mindent lehet” (anything goes) – az intoleranciát publikusan gyakorolni például éppenséggel nem lehet.

7. Visszatérnék a korábban mondottakra. A kritikai elmélet azt vizsgálja, hol szorít a cipő itt és most – a kontextustól függően náspángolja el hol az univerzalizmus, hol pedig a „különbség” hívei-

nek ideológiáját. A két szélső álláspont végső ügyeiben csak filozófiailag lehet (bár nem kell) állást foglalni, politikailag azonban sem nem kell, sem nem lehet. Csak a tolerancia elvét lehet – és ajánlatos – mindkét szélsőség hívei melléneke szegezni.

Falra hányt borsó, de egyben méltánytalan is, ha szemrehányást teszünk azoknak, akik száz százalékosan azonosulnak etnikumukkal, és csakis azzal. Várjuk meg, amíg másokat elnyomnak, lekicsinyelnek, kizárnak, kiiktatnak mielőtt ezeket a bűnöket az orrukra húzzuk.

Ismerek olyan szerbeket – igaz nem sokat –, akik nacionalisták voltak, amikor nem szabadott, most pedig Milosevics elszánt ellenfelei.

Ugyancsak falra hányt borsó és méltánytalan a „hazátlanság” vádjával illetni a kozmopolitákat, annál is inkább, mert az acsarkodók a kozmopolitizmust (tévesen) identitásnélküliségnek értelmezik. Falra hányt borsó, mert mindig lesznek olyanok, akik az inga két szélsőségét képviselik – csak erőszakkal lehet hangjukat elfojtani. És méltánytalan, mert a modern ember szabadnak születik és így megválaszthatja magát és elkötelezettségeit. Erkölcsi ítéletet az emberek politikai erkölcsére felelt csak erkölcsi vétek esetében van jogunk kimondani – az identitásválasztás önmagában azonban erkölcsileg közömbös. Igaz, az identitásválasztás kritikája is közömbös erkölcsileg – de csak addig a pontig, ahol nem vindikálja az erkölcsi ítélet jogát. Az efféle ítélet lehet ízlésítélet, pragmatikus ítélet, teoretikus ítélet, pszichológiai ítélet – csak erkölcsi ítélet nem. Ahol azzá válik, ott fundamentalizmusról beszélünk.

8. Ismétlem: az univerzalitás és különbség két szélsőséges pontja közötti konfliktusokban mindig az egyén a vesztes fél. Ezért az egyén sorsán és lehetőségein lehet felmérni az egy világra eső tolerancia minőségét. A toleranciaminőség „rendben van”: a) ha az egyed választhat asszimiláció és disszimiláció között úgy, hogy amennyiben az előbbi választja, akkor a „különbség” képviselői, amennyiben az utóbbi választja, akkor pedig az „univerzalisták” nem fogják árulónak, csirkefogónak, vagy általában erkölcsileg elítélendőnek tekinteni, b) amennyiben az egyedeknek, ha úgy akarják, módjuk van együttesen új kollektív identitás kialakítására, c) ha az ember annyi identitást választhat, amennyiért a felelősséget vállalni tudja, d) ha az egyed megváltoztathatja és újráválaszthatja identitásait, e) amennyiben elismerik az egyed több ugyanazon természetű identitását (például két etnikum vagy két vallás), f) amennyiben az embernek módja van saját fejével gondolkodni, mert sem az állam, sem pedig a társadalom nem kényszeríti, sem erővel, sem pedig a kiközösítés kilátásával arra, hogy együtt ugasson a farkasfalkával.

A maximális tolerancia körülményei között is kevesen használják ki a tolerancia által kínált keretet, bár mindenki hasznára fordít valamit ezeken a kereteken belül. A többség nem igényli a mindenoldalú toleranciát. Aki él vele, az a magányos farkas. A legtoleránsabb társadalom az, amely megfelel a magányos farkasoknak is. Ehhez csak

azt kell hozzátenni, hogy ha kevés is a magányos farkas, elég sokan vannak, akik életük egy pontján, ha csak néhány órára is, a magányos farkas helyzetében fogják találni magukat.

A maximális tolerancia, mint minden gyakorlati eszme, egy utópia eszméje. Ebben az esetben az univerzalitás és a különbség modern konfliktusa jóindulatú kezelésének utópiájáról van szó. Szerény utópia ez, a lehetőségeknél azonban valószínűleg mégis szerénytelenebb. De talán tisztes támaszpont egy kritikai elmélet viharjelző készüléke számára.